

A karneváli világkép

– vázlat –

Ajánlott szakirodalom

BAHTYIN, Mihail

1982 *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Európa Kiadó (2. kiad. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.)

BARABÁS László–POZSONY Ferenc–ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.)

1996 *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 4*. Erdélyi és partiumi farsangok. Kolozsvár

BOZÓKI Anita

2001 *János pap országa, a földi paradicsom motívumának története*. Budapest, ELTE, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. Irányító: S. Sárdi Margit egy. docens (<http://scifi.elte.hu/szakdoli1.pdf>)

BURKE, Peter

1991 *A népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991. 213–244. (A Farsang világa c. fejezet)

HANKISS Elemér

2006 *Félelmek és szimbólumok*. Egy civilizációelmélet vázlata. Budapest, Osiris Kiadó

HUIZINGA, Jan

1990 [1938] *Homo ludens*. Budapest, Universum Könyvkiadó és Könyvterjesztő Kft.

DELUMEAU, Jean

2004 *A paradicsom története – a gyönyörök kertje*. Budapest, Európa Könyvkiadó

GOFF, le Jacques–SCHMITT, Jean-Claude

1981 *Le Charivari*. Paris, EHESS–Mouton

SCHINDLER, Norbert

2000 Karnevál, egyház és fordított világ. A 16. századi nevetéskultúra funkciójáról. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. Módszertani írások és esettanulmányok. Budapest, Replika Kör, 183–216.

TURÓCZI-TROSTLER József

1961 János pap országa. In: Uő: *Magyar irodalom – Világirodalom*. Tanulmányok. I. 217–264.

UJVÁRY Zoltán

1990 *Farsang*. Debrecen (Néprajz egyetemi hallgatóknak 5.)

1991 *Farsangi népszokások*. Debrecen

A karneváli ünneplés

Az indoeurópai nyelvekben használatos „karnevál” szó a ’szekér’ + ’hajó’ jelentésű latin *carrus navalis* származéka. A *carrus navalis* a latinitásban eredetileg egy allegorikus szekér volt, a termékenység és az óév halálának, káoszba hullásának szimbóluma, ugyanakkor a megújuló mitikus idő dramatizált jelképe. Az olasz *carne vale* (jelentése: ’megválás a hústól’) szóból való származtatás hibás, népetimológia.

A Karnevál etnológiai értelemben nem más, mint **a káoszhoz való visszatérés, az intézményesített zűrzavar**.¹ Hangsúlyozni kell, hogy a karneváli világ a népi kultúrákban nemcsak a tavaszi farsangi szokásokban² teremődik meg, hanem más

¹ Burke P. 1992. 67–76.

² A magyar *farsang* szó a német *vaschang* szóra vezethető vissza. Analóg hangfejlődésű szavak a nyelvjárásokban: *erső* (első), *arsó* (alsó), *Karsa* (Kassa) stb.

ünnepek (például a téli és a nyári napforduló szokásai, a különféle bolondünnepek stb.) alkalmával is, sőt akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a nagyobb közösségi ünnepek mind tartalmaznak valamilyen karneválszerű szokáselemet (pl. lakodalmi szokások, búcsújárások, aratóünnepek stb.), ami természetesen sohasem véletlen.

Mi volt a „sereg”?

Szabófalván napjainkig szokásban volt a legényeknél egy sereg (*ceată*) féle; maskarásoknak vagy madárijesztőnek (*matahală*) nevezték. Ennek a csapatnak a tagjai rongyos, bolondos, szakadt ruhákba öltöztek, álarcgal a fejükön, zörgőkkel a nadrágjukon; egy 3-4 méter hosszú kenderostorral a húshagyó napokon mentek a táncba, ahol összegyűlt a nép, öregek és fiatalok. Itten bolondos öltözetükben vidámságot teremtettek, nevettek, tréfáltak. A gyerekek pedig hangos szóval kiáltoztak és csúfolkodtak: „Madárijesztő, madárijesztő!” S a nekik címzett csúfolódást hallva, ezek az ijesztgetők az ostorokkal a gyerekek és fiúk után vetették magukat, akik szaladtak, hogy szakadt meg alattuk a föld, teli szájjal kiáltva: „Madárijesztő, madárijesztő!”

Ezek az álarcos ijesztgetők mielőtt a táncba mentek volna, megjelentek a parókia előtt, ahol a pap egy pár sárga csizmát s más ruhafélét adott, majd egy marék pénzt dobott a legényesapat közé, akik mohón siettek a földről összeszedni; s a tisztelendő nevette őket és a figurákat, amiket csináltak a pénz gyűjtésével. Ezek a madárijesztők fehér vászonnal fedték az arcukat vagy megfestették.

„Én ugy halotam a vényeiktől, hogy öröké voltak seregek, amelyek öröztek a falut. Amig voltak sereg legények, amelyeknek mentek hejegetni e seregekbe, az embereknek a ablakjához uj esztendő estein.”

(Imreh István–Szeszka Erdős Péter: A szabófalvi jogszokásokról. *Moldvai Magyarság* XVI. 2006. 9. 17.)

Szent István király napja. Szabófalvi „matahalák” tánc közben. 1907.
Yrjö Wichmann felvétele. *Suomalais-Ugralainen Seura*
Lásd még erről: Imreh István–Szeszka Erdős Péter: A szabófalvi jogszokásokról.
Moldvai Magyarság 2006. 9. 17.

Szent István király napja. Ostorral hadonászó szabófalvi „matahala”. 1907.
Yrjö Wichmann felvétele. *Suomalais-Ugralainen Seura*

Szent István király napja. Szánon hordókat visznek, a hordókban meztelen legények vannak elbújva. 1907.

Yrjö Wichmann felvétele. *Suomalais-Ugralainen Seura*

A karneváli világszemlélet jellemzői

Tekintsük át vázlatosan a **karneváli világszemlélet**³ legfontosabb jellemzőit:

a) A farsang idején **a világ a feje tetején áll**, az egész világegyetem apokaliptikus képet mutat (a levegőben halak repülnek, a Nap és Hold lekerül a földre stb.), a világot kormányzó erők, tájékozódási pontok nincsenek már érvényben (a lovas fordítva ül a lóra, a farsangi menet vezetői irreális térképeket „tanulmányoznak” stb.).

b) A társadalmi együttélést szabályozó **törvényeket felfüggesztik**: a hatalmi hierarchia nincsen már érvényben, a társadalmi értékrend felborul, a szexualitás tabui eltűnnek, a tulajdont nem tartják tiszteletben stb.

Szerémi György (1490–1559) ferences barát krónikájában a fiatal II. Lajos királyról azt írja, hogy minden húshagyókedden a gonosz szellemek fejedelmévé tették: „Azonfelől engem bolonddá tettek minden évben húshagyókor, fejemre Lucifer-fejeket helyeztettek, ökörszarvakat tettek rá, lábamra ökörlábakat, s orrom mindig olyan volt, mint a gólyáé, s kígyófarkam volt, ami Isten ellen volt, és az összes szentek ellen.” „Gyermekkortól kezdve rosszra nevelték, minden évben húshagyókedd napján a gonosz szellemek fejedelmévé tették, pajzánságba húzták be őt az udvarhölgyek [...] s táncolásra tanították, nem országa védelmére.” Még ha azt feltételezzük is, hogy a krónikás – a mohácsi csatában odaveszett király gyászos végzetének okait, előzményeit nyomozva – minden biztonnyal túloz, de leírása történeti néprajzi szempontból

³ A kérdés alapvető elméleti irodalmából: Bahtyin M. 2002.; Burke P. 1991.; Schindler N. 2000. Továbbá lásd még: Szilárd Léna: *A karneválemélet V. Ivanovtól Bahtyinig*. Budapest, 1989.

mindenképpen figyelemre méltó, hiszen sztereotípusokra, és az illető korban valóban létező szokáselemekre épül.⁴

A társadalmi rend érvénytelenítését a különféle *erőszakos megnyilvánulások* is jelzik. Előfordulnak például a farsangi színháték résztvevői elleni játékos, de olykor a játékoság határait messze túllépő támadások (pl. a „hammas”/„hamubotos” vagy az „ördögollós” maszkos alakoskodók a nézőket inzultálják, erotikus jellegű agressziókat követnek el) stb. Olykor a karneváli színhátékot megjelenítő csoportok rivalizálása, sőt egymás elleni agressziója a játék hagyományos rituális eleme. Például a sok karneváli elemet tartalmazó gorzafalvi (Moldva) újévköszöntő játékok során a falu utcáin egymással találkozó „uráló” csoportok gyakran durván összeverekednek. Velencében a 16. század végén húshagyókedd éjszakáján 17 embert öltek meg. Londonban ugyanakkor inasok garázdálkodtak, kövekkel, furkósbotokkal, szerszámokkal követték el agressziót.⁵

* *Halloween*

„A német egyházi vezetők bírálják az Amerikából átvett Halloween szokását. Wolfghang Huber a berlin-brandenburgi evangélikus egyház püspöke szerint annak a hátborzongató hiedelemnek, miszerint az elhunytak lelke ezen a napon ismét felbukkan, semmi köze nincsen a kereszténységhez. Az ünnep pedagógiai szempontból is káros, mert ilyenkor a gyermekek házról-házra járva édességeket követelnek, különben az ablakok betörésével vagy más csínnyel fenyegetik a „vendéglátókat”. Georg Sterzinsky berlini katolikus érsek egy hírtelevízióknak nyilatkozva azt mondta, hogy a Halloween divatjelenség: Németországban azért követik a szokást, mert minden korszerűnek számít, ami Amerikából jön.” (Szabadság, 2006. nov. 1.)

* *Szabófalvi matahalák* – Lásd: Szeszka-Imreh, Moldvai Magyarság 2006. 9. 17.

A Farsang felfordult világa, a tabuk feloldása, a státuscserén alapuló rítusok stb. az etnológiai irodalom szerint „biztonsági szelepként” funkcionálnak: a farsangi napok után következő hétköznapok világában megerősítik a hierarchikus rendet és a közösségi érzést. (Ennek a fontos társadalmi szimbólumnak a működési elveit a legkimerítőbben Victor Turner írta le a státusmegfordítás rítusainak értelmezése során.) Előfordul azonban, hogy a rítus kerete túl szűknek bizonyul a felgyülemlett elégedetlenség kifejezésére. Ilyenkor az ünnep ürügyén lázadások törhetnek ki, a történelem folyamán még az is gyakran előfordult, hogy egy-egy farsang az adott feltételek mellett (pl. álarc viselése, alkoholizmus, legitimált erőszak, fegyverviselés stb.) vérfürdővé változott. Igaz ugyan, hogy a társadalmi lázadások közvetlen akcióinak szimbolikus nyelve nem azonos a karneváli világgal szimbolikus nyelvével, de ilyenkor a karneváli ünnepek résztvevői a rítusok nyelvét „átkódolják” a lázadás nyelvévé. A kétféle kód össze is keveredhet, előfordulhat például, hogy a lázadások a maguk közvetlen akcióit szimbolikus rítusokkal legitimálják. Ilyen „átkódolás” történt például a Dózsa György-féle 1514-es parasztháború idején, amikor a lázadók a keresztes háborúkban szokásos jelvények alatt, egyházi zászlókkal indultak harcba.

Ugyancsak a társadalmi rend felfüggesztését jelenti a tulajdonjog megkérdőjelezése és *a lopási jog* „érvénybe lépése”. Ez a szokáselem nemcsak a farsangi játékokban, hanem más – hasonló karneváli jellegű – népszokásokban is megjelenik. A hétfalusi boricatánc alkalmával a házról házra járó táncosokat kísérő,

⁴ Tonk Sándor *Régi erdélyi farsangok* című tanulmányának adata. In: Barabás L.–Pozsony F.–Zakariás E. (szerk.) 1996. 11.

⁵ Burke P. 1991. 224.

maszkot viselő „kukák” a meglátogatott házból vagy az udvarról rendszerint ellopnak valamit. A Székelyföldön hasonlóan járnak el a lakodalmi multságokba bekérezkedő „maszcurák” is. Gyimesben és a Csíki-havasok hegyi csángó telepein (Kostelek, Egerszék, Csinód) szokásban volt, hogy a vőlegény násznépének tagjai a menyasszonyos háztól észrevétlenül loptak el valamit, amit ellenérték fejében szolgáltatottak vissza.⁶

c) A karneválszerű ünnepek **orgiasztikus jellegűek**, felfokozott hangulat és pazarlás jellemzi őket, szemben a hétköznapi mértéktartásával. A középkori népi kultúra hagyományos ünnepei mind karneválszerűek. A középkorban a nagyobb ünnepek mérik az időt, az élet voltaképpen az előző ünnepre való visszaemlékezésből és a következőre való várakozásból áll.⁷

A mértéktelen étkezésben, mindenekelőtt **húsfogyasztásban**, valamint a mértéktelen **italfogyasztásban** megnyilvánuló hedonizmus és zűrzavar a karneváli világ egyik legfontosabb jellemzője. Az eszem-iszom csúcspontja a farsang utolsó napján, húshagyókedden volt. Egy 17. századi angol forrás így ír erről: „...akkora sütés-főzés, tésztagyúrás, kevergetés-kavargatás, fűszerezés, ízesítés, sózás, cukrozás, rafinált ínycsedés folyt, hogy az ember azt hihette, mindenki kéthavi adagot akar a bendőjébe tömni, konstantinápolyi vagy nyugat-indiai tengeri útra raktározó húst a gyomrában”.⁸ Az európai folklórban a 12. századtól mutatható ki az a legenda, hogy a földön valahol létezik a földi paradicsom, csak hogy ez a tejjel-mézzel folyó Eszem-izomország, amelyben János pap uralkodik, az ősszülők bűne miatt hozzáférhetetlen az emberiség számára.⁹ A magyar folklórban is „János pap országa” néven emlegetett mesebeli hely, ahol kolbászból fonják a kerítést, ahol a disznó késsel a hátában sétál az utcán stb., voltaképpen nem más, mint az örök farsang víziója, minden farsangi világteremtés végső modellje. Az erdélyi húshagyókeddi farsangi felvonulásokon – például Háromszéken és Marosszéken – szokásos palacsintasütés is János pap országának szimbolikus megteremtése.¹⁰ Az apácai húsvéti kakaslövés alkalmával elhangzó tréfás temetési búcsúztatóban, az ún. „cigányprédikációban” is minduntalan utalások történnek egy mitikus Eszem-izomországra: „Delló, delló, szász tinó! / Ki hallotta hírit János pap országának, / S abban benne lévő híres cigányapnak? / A szájából kinőtt húsz öl agyarának, / Abba húsz szalonnát méltán akaszthatnának.”¹¹

A felfokozott **szexualitás** az orgiasztikus jelleg egy másik megnyilvánulása. A farsangi szokásokban egyre-másra felbukkannak a fallikus jelképek (zöldségekkel ábrázolt fallosz, hosszú orr, kolbász stb.), gyakori az erős szexualitással, nagy nemi erővel rendelkező állatok szerepeltetése (pl. a kecske, a kakas és a disznó a bujaság jelképei, a nőrablásra vetemedő medve és a szőrös erdei ember a nagy nemi potenciát szimbolizálják stb.), előfordul a megtermékenyítést jelképező szántás rituáléja (a történeti folklórban hajadonokkal is) stb. A farsangi játékokhoz Európa-szerte hozzátartozik az obszcén vagy legalábbis kétértelmű dalok éneklése, a különböző erotikus játékok eljátszása. A farsangot szimbolizáló bábu („Ilyés”, „Döme” stb.) – amit a játékok során, elítélnek, kivégeznek, eltemetnek, elégetnek stb. – mindig erős szexuális jelképiséggel rendelkezik, és az ilyenkor elhangzó siratóparódiák is ilyen jellegűek: „Jaj, Ilyés komám, mér hótál meg? Mér hagytaál itt münköt? Mé hótál meg?

⁶ Csinód, saját gyűjtés, 2003.

⁷ Burke P. 1991. 213–214.

⁸ Uo. 218–219.

⁹ Delumeau J. 2004. 92.

¹⁰ A magyar farsangi szokások monografikus bemutatását találjuk Ujváry Zoltán könyveiben (Ujváry Z. 1983–1988. I–IV., 1990, 1991a stb.). Erdélyi farsangi szokások leírását tartalmazza a Kriza János Néprajzi Társaság 4. évkönyve: Barabás L.–Pozsony F.–Zakariás E. (szerk.) 1996.

¹¹ Pozsony F. 1998. 100.

Ki dugja bé a csepegő likakot a kapu alatt? Jaj, Ilyés, mér tuttál itthagyni?” „Jaj, jaj, drága sógor! MÉR hagytaL itt? Ha tudnák, hogy életibe, hogy szerette a süttőköt! De most a töke az asztalon, ő meg a nyújtópadon. Jaj, jaj!” (Alsósófalva)¹²

d) Kifelé úgy tűnik, hogy minden karnevál hatalmas **színjáték**. Csakhogy a „valódi” színpadi játékoktól a karneváli játékok egy igen lényeges dologban különböznek, mégpedig abban, hogy itt nincs éles határvonal színész és néző között. E sajátosság miatt a karnevál több mint egyszerű színjáték: valóságos világértelmezéssé, közösségi létfilozófiává lesz. Mihail Bahtyin írja: „A karnevált nem *nézik*, hanem *élik*, méghozzá mindenki, mert a karnevál – eszméjéből következően – *össznépi*. Amíg a karnevál tart, senkinek nem lehet más élete, mint a karneválbeli. Nem lehet kilépni belőle, mert nincsenek térbeli határai. Amíg tart, addig csak a törvényei szerint lehet élni, addig csak a karneváli *szabadság* törvényei érvényesek. A karnevál egyetemes, az egész világ különleges állapota, a világ újjászületése és megújulása, amelynek mindenki részese.”¹³

Az össznépi karneváli színház laza esemény sorokat jelenít meg. A nagy színjáték spontán szerkezetű elemekből áll össze, amelyek minden korban és minden helyszínen aktualizált tartalommal rendelkeznek: régen pap, ördög, bolond, jogtudorok, vadállatok stb. voltak a farsangi színjátékok szereplői, ma az erdélyi farsangi játékokban ezek mellett megjelennek az ismert politikusok, tévériporterek, közéleti személyiségek, futballsztárok, valutaüzérek stb. alakítói. Az 1990-es évek első felében például az egyik felcsíki falu (Csíkcsicsó) farsangi menete a bukaresti „bányászhadjáratot” imitálta.

Az előadott színjáték rendszerint bohózat, ami lehet például tréfás bírósági eljárás, tréfás lakodalom, vásári alku, a Farsang és a Böjt csatájának eljátszása stb. A farsangi bohózatok leginkább a 14–16. században virágkorát élő francia népi vígjáték, a farce (ejtsd: fársz) utódainak tekinthetők, amelyeknek elvetemült vagy együgyű – de mindig egyfajta szimpátiával és humorral megjelenített – társadalmi típusfigurák voltak a szereplői. A beöltözés, vagyis az **álarc**, **jelmez** használata minden farsangi játékban kötelező. Az 1786-os párizsi karneválról egy angol utazó azt írta, hogy „a pápák, a kardinálisok, a szerzetesek, az ördögök, az udvaroncok, a harlekinék és a jogászok egyetlen tarkabarka tömeggé olvadtak össze”.¹⁴

A farsangi színjátékok a különböző korokban és a különböző helyszíneken természetesen nem voltak teljesen egyformák, de bizonyos elemek jellegzeteseknek és gyakoriaknak mondhatók.¹⁵ A farsangi **felvonulás** például csaknem mindenütt általános volt. A farsangi menet a világ egészének előrehaladását és az ellentétes erők összeütközését jelentette meg, továbbá tartalmazta a diadalmas felvonulás, a győzelmi ünneplés jelentését is. A különféle **versenyek** és performance-jelenségek (például Háromszéken farsangi lóversenyekre került sor), a szóbeli vetélkedések, sőt olykor verbális agressziók ugyancsak általánosan elterjedtek voltak. A Farsang és a Böjt középkori szimbolikus **csatáit** több festő (Hieronymus Bosch, Peter Bruegel stb.) is megörökítette. Azt, hogy képeik nem pusztán fantáziaszülemények, az európai folklórhagyományok is bizonyítják. Cibere vajda és Konc/Csont király farsangi küzdelmének bábokkal való megjelenítése az egész magyar nyelvterületen elterjedt volt. A Nyárád mentén Vízkeresztkor Csont király győzött, húshagyókor pedig Cibere vajda. Parajdon húshagyókor Konc királyt elkergették, illetve eltemették. Ugyancsak jellegzetes dramatikus játékelem volt a **bírósági tárgyalás és ítékezés**. A dél-erdélyi szász falvakban farsangkor szokásos volt a „bolondok ítékezése”. Nagysinken például a

¹² Barabás László gyűjtése. Uo. 184–185.

¹³ Bahtyin M. 2002. 15.

¹⁴ Burke P. 1991. 219.

¹⁵ Ezek legteljesebb magyar összefoglalása: Ujváry 1990.

„bolondok szekerén” mondták ki az ítéletet a helységben történtek fölött, úgy, hogy az egész faluközösség részt vett a jókedvű játékban.¹⁶ Előfordult, hogy húshagyókedden magát a Farsangot is szimbolikusan bíróság elé állították, majd kivégezték.

Olykor a farsangon belül került sor a népi **igazságszolgáltatás** különféle szimbolikus rítusaira. Például a kihágások elkövetőit a közösség macskazenével (charivari) szégyenítette meg, a pártában maradt vénleányokkal ekét vagy tuskót húzattak stb. Marosszéken a vénleány- és vénlegénycsúfolás bevett rítusa az ún. „csutakhúzás” vagy „tőkehúzás” volt¹⁷, ami mögött a szokáskutatók szerint minden bizonnyal mágikus termékenységképzetek, az agrármágia régi emlékei lappanganak.¹⁸ A Nyárád menti Szentgericén a „didergés” népszokásának keretében húsvét első- vagy harmadnapján 15–20 cigánybandának öltözött férfi járta végig a falut, és az ablak alatt vagy az ajtó előtt nagy zajjal „dideregtek”: hangjukat elváltoztatva, egymással versenyezve kikiabálták a családtagokkal történt kárhoztatható eseteket. A „didergők” „ajándékokat” is vittek magukkal, például a tolvajnak börtönt, a hanyag papnak keresztelni való gyermeket, a lúdtolvajnak libát, az eladósodott embernek váltót stb.¹⁹

Az európai farsangokon gyakori volt az **állatok bántalmazása** (pl. levegőbe dobált, agyonhajigált állatok stb.)²⁰, és előfordultak szimbolikus vagy valóságos **állatáldozatok** is. Kászonban például a „kövér farsangi bika” elárverezését a bika „megütése” követte. Ezeknek a rítusoknak vélhetően ugyancsak termékenységvarázsló, megújító mágikus szerepük volt.

e) A farsangi szokáskör más szokáselemei is tartalmaznak **termékenységképzeteket**. J. G. Frazer magát a Farsangot is mint **vegetációs szellemet** fogja fel, akit a húshagyókeddi farsangtemetések alkalmával csak azért temetnek el, hogy egy nagy dramatikus dráma keretében újra feltámadhasson.²¹ Az állatalakban megszemélyesített Farsang egyszersmind a **bőség**, a földi Eszem-iszomország szimbóluma is. A gyakran felbukkanó korom, hamu par excellence termékenységjelképek: a húshagyókeddi tuskóhúzást sok helyen bekormozott arcú legények végezték, a farsangi felvonulásokban csaknem mindenhol jelen lévő „hammas” vagy „hamubotos” fő ténykedése a hamut tartalmazó zsákkal, zacskóval való ütögetés, ami nyilvánvaló egészség- és termékenységvarázslás. A gyakori fallikus jelképek is a teremtő nemzőerőt szimbolizálják. A farsangtemetések végén eltemetett, elégetett bábuk („Ilyés”, „Döme” stb.) erősen szexualizált, hangsúlyozott maszkulin nemiséggel rendelkező figurák. Csíkménaságon húshagyókedden a falu fiatalsága beharangozás előtt a templom körül az ősök sírja fölött táncolt, majd mise után a papot hazakísérték és a táncot a pap udvarán folytatták.²² A templom körüli temetőben, a sírok fölött táncolt tánc régi középkorias szokás. A frazeri eszmekörben maradvá, joggal feltételezhető, hogy itt is a tavaszi természet erejének mágikus serkentéséről van szó. A rítus szimbolikus jelentése (az ősök életerejének megszerzése, jelenbe való transzponálása) minden bizonnyal kapcsolatban áll mind a temető felszántásával (pl. népdalokban, hiedelmekben), mind a temető vesszővel való megcsapásával. (Például A *három árva* balladatípusban az édesanya feltámasztása történik általa.) Az utóbbi két jelképről hátrébb még szó lesz.

f) A világ felfordult voltát rendszerint nemcsak a rítusok, hanem a „**szavak inváziója**” (Peter Burke) is kifejezi. A karneváli jellegű szokásokhoz kapcsolódó

¹⁶ Barabás L.–Pozsony F.–Zakariás E. (szerk.) 1996. 31.

¹⁷ Uo. 80.

¹⁸ Bálint S. 1989. 177.; Ujváry Z. 1990 és 1991a.

¹⁹ Barabás L.–Pozsony F.–Zakariás E. (szerk.) 1996. 88–89.; Barabás L. 1999. 126–127.

²⁰ Burke P. 1991. 219.

²¹ Frazer J. G. 1995. 192–198.

²² Bálint S. 1989. 177.

rítusszövegekben ugyancsak zűrzavaros, képtelen világ teremődik meg, tehát a szavak világában is megvalósul a bőség és a káoszba való alázuhanás: „*Látom a gazdasszonyomnak sűrű mosolygását, zörgeti, pörgeti ládája kulcsát, előveszi hét singes kolbászát s a nyolc befonott kalácsát, tizenkét liter mézes pálinkáját.*” – hangzik egy gyimesi betlehemes játék adománykérő formulája. A csernakeresztúri karácsonyi játéokban, az ún. „zsidózás”-ban a két katona hetvenkedő, a verbális agresszió elemeit is tartalmazó párbeszéde ugyanezt a képtelen karneváli világot, János pap országát teremti meg. Ezeket a párbeszédet a magyar néprajzi szakirodalom ún. „feleselő versek”-nek vagy „veszekedős versek”-nek nevezi: „*Ó, emberi nemzet, indulj, vigasságra, / mert eljött az Úrjézus szegény szállásodra. [...] / – Jó esték kívánok a házi gazdának, / de annál is inkább a szép kedves lányának. / Beköszöntött a tél fehér szakállával, / Tömöm a csizmámat, nem győzöm kapcával. / – Jó estét, vitézek, ide hallgassatok, / egy jó tormás tyúkhússal engem jól tartsatok. / A sárgarépakat mind nekem hántsátok, / Majd ha sok pénzem lesz, fizetni is fogok. / – Állj, félre, barátom, hadd szóljak én egyet, / az eszem helyén van, nem ettem vadmeggyet. / – Hallgass, te félügyü, te meszes üstökü, / olyan a fejed, mint egy üres küpü. / – Hiába dicsekedsz, nem hallgat meg senki, / jobb lesz, ha kikotródsz, hogy ne rúgjalak ki! / – Mit?! Mikor én 48’-ban főkapitány voltam, / a temető dombján sok huszárt levágtam, / s mikor a lovamra én felülni akartam, / a felhő ágassába majdnem felakadtam! / – Hej, barátom, hogy megnőttél, talán napkeletről jöttél! / Illene egy üveges sapka a fejedre, s egy bot a hátsó feledre! / – Vékony cérna, köménymag, hej, de hetyke legény vagy, / a falunak adósa vagy, de egy fillérnek ura nem vagy! / – Sütőbe a laska, beleesett a macska, / nézd, pajtás, a tarkát, hogy feltartsa a farkát! / – Harminchárom récetójás, mennyi itt a bőrokolyás! / Húzz rá nékem, te muzsikás!”* (Csernakeresztúr)²³ Hasonló képtelen, humoros világot teremtenek a karácsonyi kántálóénekek eléneklése után elmondott beköszönő versek: „*Mikor a főhídon / Főkapitány vótam, / Disznóláb fegyverem, / Döblec vót a a nyergem. / Mikor megehültem, / Haraptam a jégbe.*” (Zabola)²⁴ Ezeket a beköszönő rítusszövegeket a moldvai csángók „elajánlásoknak” nevezik: „*Hallom asszonyomnak sűrű mosolygását, / Zerrgeti, pergeti a ládája kóccsát, / Eléveszi hét singes kolbásszát, / S a nyócba fonott Szent János kalácsát. / Ha nem ad belőlle, úgy hargadjon meg az orra, / Mind a százesztendős berbécsnek a szarva! / Szállásikra adja az Isten!”* (Pusztina)²⁵

g) A fentiek alapján nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a karneválszerű ünnepeken **a vallásos értékrend érvényét veszti**. Ezt fejezik ki a vallásos Szent profanizálásának különböző rítusai: a farsangi ünnepeken az egyházi szertartásokat parodizáló játékokban laikusok celebrálnak misét, a litániákban áldás helyett szitkokat mondnak és átkokat kérnek, álpapok gyóntatnak, keresztelnek, esketnek és temetnek, a temetéseken szokásos siratóénekek szexuális vonatkozásokkal teli paródiákká lesznek stb. A csíkménasági ún. „zsidóvecsernye” szövegéből idézünk: „*Uram, őrizz meg: / hosszú láb fődektől, / csaposos kertektől, / nagy szarvú ökröktől, / vasas taligától, / vastag szalonnától, / vénasszonyok szájától, / fortélyos lótól, / huncut feleségtől!*”²⁶

Ilyenkor ráadásul **a pokol erői is elszabadulnak**. A farsangi időt lezáró húshagyótt magyarul „ördögfarsangnak” nevezik, amikor a Gonosz erői az emberek között járnak, és ott mulatoznak. A magyar folklórban számos elrettentő történet szól arról, hogy akik a farsang során álarcot öltenek és ördögnek, démonoknak öltöznek, azokat a pokol erői valóban elragadják. Például Temesvári Pelbárt (kb. 1435–1504) egyik története arról

²³ Ismeretlen egy. hallg. gyűjtése, 2001.

²⁴ Fejér Imola egy. hallg. gyűjtése, 2006.

²⁵ Nyisztor Ilona népdalénekes gyűjtése, 2002.

²⁶ Kardalus János tanulmányából. In: Barabás L.–Pozsony F.–Zakariás E. (szerk.) 1996. 150.

szól, hogy 1480 körül egy férfiruhában farsangoló fiatalasszonyt a démonok tömege a mocsarakba hurcolt, ott megkínozta, majd vízbe ölte.²⁷ Csíkbánkfalvában azt mesélték, hogy az ún. „dúsgazdagolás” („ördögbetlehem”) színjátékszerű népi játéknak egyik ördögszereplőjét napokon át kínozták, földhöz verték az ördögök, mert kicsúfolta őket.²⁸

Az egyház természetesen mindig elítélte a farsang feje tetejére állított világát, a keresztény morál felfüggesztését. Temesvári Pelbárt ferences szerzetes hatalmas beszédgyűjteményében, az 1489-ben készült *Pomeriumban bűnbe süllyedésnek*, erkölcsi fertőnek minősíti a farsangi mulatozást, különösen a benne megjelenő erotikát és szexualitást: „[...] főleg ebben a böjt előtti időben szoktak Krisztus ellen sok gyalázatos vétket elkövetni a torkoskodás, a paráználkodás, a dorbézolás és sok farsangi hiábavalóság által. [...] Kigúnyolják Krisztust és az ő szenvedését [...] az illetlen táncos felvonulások, álarcos bálók és kartáncok által, melyeket főleg ezekben a napokban űznek az emberek, most farsang idején az emberek ki vannak téve a vétkek pestisének és éjszakájának, sokkal inkább, mint egész esztendőben. [...] Ágoston mondja: Minden táncban megtett ugrás ugrás a pokol fenekére. Minden pajkos mozdulat ugyanis ugrás a szennycsatorna mélyére.”²⁹ Szkhárosi Horvát András 16. századi református prédikátor és költő egyik szatirikus versezetében szintén elítéli a farsang túlkapásait: „Csak a csúf innepről, a farsangról szólok, / Mennyi sok bolondság ott vagyon, tudjátok, / Minden gonoszságra vagyon szabadságtok. / Senki ne féljen akkor részegségtül, / Gonosz gyilkosságtul, fertelmes élettül, / Csak böjtben, megszűnjék az gonosz étkektül, / Túrótul, tikmonyul, és az húsételtül.”³⁰

A karneváli világkép itt felsorolt állandó elemei mind a világrend felbomlását fejezik ki kozmogóniai és erkölcsi értelemben egyaránt, ezért tekinthető a farsang a káoszba alázuhant kozmosz legfőbb és ugyanakkor legösszetettebb jelképiségű szimbólumának. „Keresztény jelentések rakódtak pogány jelentésekre, de nem érvénytelenítették azokat; az eredmény ezért úgy olvasandó, mint egy palimpszeszt. A rítusok egyszerre hordoznak üzenetet az étellel, a szexualitással, a vallással és a politikával kapcsolatban” – írja Peter Burke.³¹

A karneváli ünneplés alkalmai

Előbb már hangsúlyoztuk, illetve példáztuk, hogy tavaszi farsangi ünnepeken kívül a népi kultúrában számos más karneválszerű ünnep is létezett, és létezik ma is. Az egész **karácsonyi idő** azért öltött ilyen jelleget, mert Isten fia, azáltal hogy jászolban született, maga állította a feje tetejére a világot. Az újkorban Franciaország-szerte a betlehemi gyermekgyilkosság emléknapján, aprószentek ünnepén (dec. 28.) a fiatal papság megszervezte a Bolondok Ünnepét, amelynek keretében megválasztották a bolondok püspökét, táncoltak és kártyáztak a templomban, miseparódiát celebráltak, áldásosztás helyett szitkozódtak, miseénekek helyett trágár dalokat énekeltek, kiforgatták a Miatyánkot, felvonultak az utcán stb. A reformáció előtti Angliában mindez valamivel szelídebben zajlott: gyermekpüspököt választottak, gyermekmisét celebráltak, gyermekek prédikáltak a szószékről stb., de a szokást 1541-ben ott is betiltották.³²

A **szentek névünnepei** is karneválszerűek voltak, vagy legalábbis gyakran tartalmaztak ilyen mozzanatokot: Szent Ágota ünnepén (febr. 5.) Spanyolországban a

²⁷ Bálint S. 1989. 174.

²⁸ Uo. 180–181.

²⁹ Tonk Sándor tanulmányából. In: Barabás L.–Pozsony F.–Zakariás E. (szerk.) 1996. 10–11.

³⁰ Idézi: Bálint S. 1989. 176.

³¹ Burke P. 1991. 228.

³² Uo. 228–232.

nők parancsoltak, aminek az volt a magyarázata, hogy a hősiessen kiállt kínszerek (pl. melleit levágták) amazonná változtatták Szent Ágotát. Szent Márton napján (nov. 11.) a németalföldi Groningenben a 17. század elején a vendéglősök ingyen adták a sült libát. A hentesek védőszentjének, Szent Bertalannak az ünnepén (aug. 25.) ugyancsak sokféle zajlott nagy evés-ivás, Bolognában például ezt a napot a „disznó ünnepének“ hívták, és az állatot diadalmenetben hordozták végig a városon.³³ A pünkösöd után következő Úrnapja (az Oltáriszentség ünnepe), majd a **nyári napfordulót** jelző Szent Iván (Keresztelő Szent János) ünnepe (jún. 24.) valódi „nyári farsangok” voltak. Ilyenkor nemcsak látványos körmenetekre és vallásos színjátékokra került sor, hanem hatalmas vígadozásokra is. Egy szerzetes így ír a 16. századi észak-szászországi Szent Iván-ünnepről: „...az egész ország örömtüzekkel ünnepelte meg. A tűz körül az emberek táncot jártak, dalokat énekeltek, jókedvükben nagyokat szökelltek, és bizony nem kímélték a dudát. Patakokban folyt a sör ... micsoda randalírozás, paráználkodás, verekedés, gyilkolás és iszonytató bálványimádás folyt ott.”³⁴ A helyzet Magyarországon is hasonló lehetett, bár ezt a rendelkezésre álló történeti források alapján inkább csak sejtethetjük, részletes szokásleírásokkal sajnos nem rendelkezünk. A jezsuita Inchoffer Menyhért (1584–1648) például egyik művében azt írja, hogy a Keresztelő Szent János ünnepét a magyarok szemképrázató fénnel, tűzgyújtással és a tűz körüli ugráncolással, táncokkal, harsány énekléssel ülik meg. Az ünnep pogány babonás szokások gyakorlásához is vezetett, aminek folytán szükségessé vált a megrendszabályozása.³⁵ Egy Székelyföldön feljegyzett 19. századi rendszabály arra utal, hogy a nyári napforduló ünnepének „megrendszabályozása” még évszázadokkal később is gondot okozhatott az egyháznak: „Szent János estin a virrasztótétel semmiképpen nem engedtetik éppen éjfélig, annál inkább hajnalig vagy virradtig, hanem csak késő vacsorakorig, amikor az ember le szokott nyugodni ágyában. Az pedig tisztességesen és becsületesen légyen.”³⁶

Az evés-ivás, a mértéktelen mulatozás és a szexuális szabadoskodás jegyében került sor a **tavaszi ünnepekre**. A pünkösdi király és pünkösdi királyné választására is, ami ugyancsak egyfajta „fordított világ” megteremtését jelentette. Ezt az ünnepet Bálint Sándor olyan ősi tavaszünnepnek tartja, aminek eredeti funkciója a tavasz eljövételének serkentése, valamint a termés, szaporodás mágikus úton történő biztosítása volt, és aminek ételmüket vesztett rítusait (survival) az egyház Európa-szerte több-kevesebb sikerrel igyekezett keresztény tartalommal megtölteni.³⁷ Az ünnep színes, irodalmi leírását megtaláljuk Jókai Mór *Egy magyar nábob* című regényében is.

A farsangi jellegű ünneplés egyéb, **egyedi alkalmi** voltak a nyilvános kivégzések (főleg, ha jelképesen történtek), a hadi bevonulások és hadi diadalok ünneplései, a királykoronázások, a királyi gyermekek születésének ünneplései, királyi esküvői szertartások stb. Angliában a 18. században farsangi ünneplésekhez vezettek a parlamenti választások is.³⁸

Karneváli elemeket a búcsújárások is tartalmaztak. A búcsúk mindig a profán szórakozások (eszem-iszom, mértéktelen italozás, körhinta stb.) alkalmi is voltak. Az udvarhelyszéki Oroszhegy határában lévő, csodálatos gyógyító vízzel rendelkező Szent László-kút (ún. „urusos kút”) búcsúját Batthyány Ignác erdélyi püspök 1783-ban azért tiltotta be, mert tudomására jutott, hogy „az oda gyülekezni szokott rossz keresztények által az ájtatosságnak végződése után sokszor botránkoztató dolgok, részegségek, veszekedések, vérontások mentek végbe, nem lelki haszonra, hanem inkább lelki kárra

³³ Uo. 233–234.

³⁴ Burke P. 1991. 232.

³⁵ Bálint S. 1977. I. 470.

³⁶ Uo.

³⁷ Uő 1989. 336.

³⁸ Burke P. 1991. 234–236.

adva alkalmatosságot”.³⁹ A búcsúkon gyakran került sor performance jellegű eseményekre is. Például ilyen volt Csíksomlyón a búcsú központi jelvényének, az eredetileg 42 kg súlyú labarumnak a körbehordozása a több óráig tartó pünkösdszombati körmeneten, ami a ferences gimnázium legjobb diákjának, az ún. „laborifernek” volt a kitüntető kiváltsága. A csíksomlyói búcsún a falvak vetélkedése kifejezetten versenyszerű volt. Feljegyezték, hogy a 19. század végén a fiatal Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök, miközben szobája ablakából nézte a székely falvak tettelegességig fajuló versengését a nagy körmenetbeli előkelőbb helyekért, sírva fakadt, és nem értette, hogy hová is csöppent. A helyi viszonyokat jól ismerő egyik papja, az egyházi énekszerző Simon Jukundián ezzel vigasztalta: „Én akkor sírnék, ha nem versenyeznének az elsőségért.”⁴⁰ A püspököt elkésztő rituális versengésnek mély történelmi gyökerei, középkori előzményei vannak egész Európában. A franciaországi Champagne-ban 1573-ban egy pap azt írja, hogy a helyi körmenetek lényegében nem egyebek, mint egyházak közötti versenyek.⁴¹ A dél-olaszországi Palmiban augusztus 16-án tartott Szent Rókus-búcsú „körmenetében” a kisváros negyedeinek versengése zajlik. A valamikori szent esemény mára voltaképpen zajos sporteseményé vált, aminek alig van már vallásos jellege: több csoport a lakosság hangos biztatásától kísérve összehajló vonalon futva viszi a súlyos Szent Rókus-szobrokat a központi templom felé, és az a kerület győz, amelyiknek csapata előbb ér célba.⁴²

Amint látjuk, az egyház által nehezményezett karneváli jelleg voltaképpen minden nagyobb ünnep rítusrendjében, még a búcsújárásokban is megtalálható. De mi szükség van a népi kultúrában ilyen ünneplésre? Mivel magyarázható a karneváli rítusok fennmaradása a folyamatos egyházi tiltások és az állandó vallásos szellemű átértelmezések közepette?

A karneváli világszemlélet, illetve az ezt kifejező rítusok, költészet stb. szívós fennmaradását egyedül a kultúrában betöltött funkció, vagyis a farsang jellegű szokások „értelme” magyarázza. Mihail Bahtyin a *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* című könyvében⁴³ kimutatta, hogy a karneváli lét egy egészen sajátos létszférát jelent, aminek nincsen köze sem a vallásos szemlélettől átitatott mindennapok világához, sem az egyház ünnepeihez. **A karneváli világszemlélet a hagyományos népi világgép egyik alapvető konstitutív tényezője, aminek fontos szerepe van mind a lét filozófiai értelmezésében, mind az élet, a közösség gyakorlati megszervezésében.**

Friedrich Nietzsche *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus* című könyvében (1872) két ősi létformát állít szembe egymással: a dionüszoszi orgiasztikus életelv a féktelen ösztönök gyönyörteli, ám ugyanakkor borzadályos tombolását jelenti, az apollói princípium pedig a lét harmóniáját, a hűvös és racionális fogalomalkotást, a szigorú formateremtést. A művészetben – Nietzsche felfogásában – mind az apollói (pl. Homérosz derűje), mind a dionüszoszi (pl. a görög tragédiák végzete) létforma megjelenik.⁴⁴

³⁹ Bárh János: *Havasalja havasa*. Tanulmányok a székelyvassági hegyi tanyák népéről. Kecskemét, 1998. 34. – Az idézet az oroszhegyi r. k. egyház számadáskönyvéből való.

⁴⁰ Mohay Tamás szóbeli közlése a Bálint Sándor-émlékkonferencián. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2004. október.

⁴¹ Burke P. 1991. 237.

⁴² Alszeghy Zoltán: Vádlottak padján. In: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága*. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, 1991. 20–21.

⁴³ Bahtyin M. 2002.

⁴⁴ Nietzsche Fr. 1986.

6. A Böjt

A Farsang és az azt követő Böjt csak egymás ellenében értelmezhetők: a Káoszt azért kell szimbolikusan megteremteni a farsangi szokásokban, hogy a böjt idején újjá lehessen születni belőle.

A farsangi mulatozásban az ember a hússal kerül kapcsolatba, ami – amint ezt előbb már láttuk – minden megjelenési formájában a múltó idő, tehát a halál megjelenítője. A hús a nőiséghez tartozik, az időlegesség és a halál szövetségese. Amikor a böjti időben az ember a húst, a testi vágyakat és szenvedélyeket az örökkévalóság jegyében visszautasítja, *hitet tesz az időtálló szellemi értékek és egy másfajta, isteni eredetű társadalmi morál, vagyis a rendezett Kozmosz mellett.*⁴⁵

A Káosz lenti, zűrzavaros erői feletti belső, lélektani győzelem hamvazószerdán következik be: régen ilyenkor hamuval mosták ki az edényeket, dögszekéren húzták haza a farsangon muzsikáló zenészeket stb. Ezek a szimbolikus rítusok kifejezték a keresztény ember vallásos elkötelezettségét, és egy másfajta, aszkétikus morált, valamint intellektuális jellegű önfegyelmet tettek mindenki számára kötelezővé. Hamvazószerdán Cibere vajda végleg legyőzte Konc királyt. A Székelyföld katolikus falvaiban a farsangi időben, de legfőképpen a hamvazószerdát megelőző húshagyókedden előadott ún. „dúsgazdagolás” vagy „ördögfarsang” nevű játék arról szól, hogy a szegény Lázárt elutasító kevély dúsgazdagot kegyetlenül megkínózzák, majd pokolra viszik az ördögök.⁴⁶ A moralizáló népi színjáték arra tanított tehát, hogy a böjti áldozathozatalnak, az aszkézisnek nagy erkölcsi és intellektuális értéke van, a test vágyainak követése pedig az ember végső megsemmisüléshez, a Káoszba való zuhanáshoz vezet.

⁴⁵ Durand G. 1977. 147–148.

⁴⁶ A játékot 2000–2001 táján az udvarhelyszéki Szentegyházán újjátették fel.